

”Böter mot rådn å fässkall”

Rubriken är som synes lokalt knuten till vårt soldmål. Översättningen kan lyda enligt följande: Bot (eller skydd) mot råndan och näcken. Även på Sollerön kan man bli frapperad av vilken betydelse tron på det övernaturliga, skrock och vidskepelse hade för det dagliga livet i allmogekulturen i gångna tider. Men alltjämt finns i vår folkliga tradition många tecken som tyder på att vardagslivet långt fram i vår tid var präglad av olika slags skydd. Det gällde alltså att försäkra sig om att de okända makterna lämnade folk och få i fred.

Att skydda sig mot de övernaturliga och mörka krafterna kunde ta sig olika uttryck som inverkade på sättet att leva, byggnadstekniska metoder och i umgänget sins emellan. Man kan bli överraskad av att se att många av yttringarna som hade att göra med skyddet mot de okända krafterna finns kvar än i dag. Oftast är det även så att människor som använder och brukar ha ett visst betende inte känner till den ursprungliga betydelsen.

För Solleröns del talades det förr oftast om rådn (råndan), fässkalln (näcken) trull (troll) och tåmtkalln (tomten). På andra håll fanns en mängd andra benämningar på oknytt och övernaturliga varelser som t.ex. vittror, älvor, jättar, alfer. Lokala benämningar fanns också t.ex. mörksuggan i Rättvik. Det oknytt var vanligen onda varelser med några undantag. Det gällde därför att utföra vissa handlingar som blickade dessa varelser och som innebar att man kunde bli lämnad i fred. Undantagen gällde vittror och tomtar som kunde passa boskapen, vakta milor o.d. men då måste man se till att de fick vissa förmåner, t.ex. tomten som fick sin gröt i juletid. Vem som åt upp den framställda gröten tog man inte reda på utan antog det var tomten. Skyddsåtgärderna var realiteter för människorna och ingick i de dagliga bestyren eller vanliga arbetsrutiner som styrde och påverkade vardagslivet.

Allpär-Anna, en legendarisk berätterska från Bengtsarvet. Speciellt kunde hon många berättelser om möten med rådn i Borrbergs fäbod.

Mörkret ruvade tätt inpå knutarna förr och man samlades kring elden vid den öppna spisen där de gamla berättade uråldriga historier om det obegripliga och övernaturliga, om underliga varelser och väsen, farliga för folk och boskap. Mörkret förstärkte berättelserna och de unga som lyssnade, befästes i sin tro på de märkliga makter som fanns i skogar och berg eftersom berättarna gärna gav sken av att det var egna eller andras självupplevda händelser som relaterades. Vem har inte någon gång känt rädsla för det stora okända ute i mörkret. Än i dag finns det en del människor som lider av manisk mörkrädsla.

På Sollerö Hembygds gård finns många exempel på skydd mot vidskepelse och onda makter. För att gå långt tillbaka i tiden var draken en symbol för styrka och kraft som skyddade folk. I Krångstugan hänger en kronstång över bordet och den är utformad med snidade stiliserade drakhuvuden i varje ända. Draken skyddade husbonde och husfolk och en gammal regel var att ingen fick sitta till bords innanför drakstången utan husbondens godkännande. På kronstången finns även en variant av solkorshjulet snidat - även det en gammal skyddssymbol som återkommer på flera ställen på en äldre gård. Det kan vara ett bevis på hur länge en starkt rotad folktro kan finnas kvar i människors medvetande, att kronstänger med hedniska drakhuvuden finns kvar ända fram i vår tid. Många äldre stugor

har dessa kronstänger alltså hängande i taket, även om de senast tillverkade förändrats så till vida att de pryds med kvinnors handarbete, oftast virkning eller fyrflätning. Samtidigt kan man se att en viss nytillverkning skett av de gamla utsirade kronstängerna. Namnet kommer sannolikt av att stängen hängde över det största bordet i stugan, där husbonden satt och han blev därmed krönt av kronstängen. Den hade inte någon egentlig praktisk betydelse i stugan utom att markera husbondens suveräna plats i huset.

Draken som skyddssymbol återkommer på vikingabåten Biork, som sommartid utgör ett välbesökt utställningsobjekt på Hembygdsgården. Vikingatidens båtar var oftast utrustade med drakhuvuden i fören och som en pendang fanns en utsirad stjärt i aktern. Det lär ha funnits båtar där drakhuvudet var löstagbart och kunde alltså tas av vid färder som främst rörde fredlig handel och sedan monterats fast vid andra mera våldsamma utflykter. Draken skyddade alltså besättningen samtidigt som den kunde injaga fruktan hos motståndaren. Att draken skyddade människorna har alltså en historisk bakgrund med rötter ända från hednisk tid. På senare tid har draken framställts som en ond makt som rövat bort prinsessorna och som prinsarna måste döda för att rädda den sköna. Dessa berättelser hör dock hemma i sagornas värld.

*Typisk kronskorsten på stugorna på Sollerön, där "kronan" var murad med kors i fyra väderstreck. Lärkastugan i Bengtsarvet byggd 1925.
Foto: Ove Olstad.*

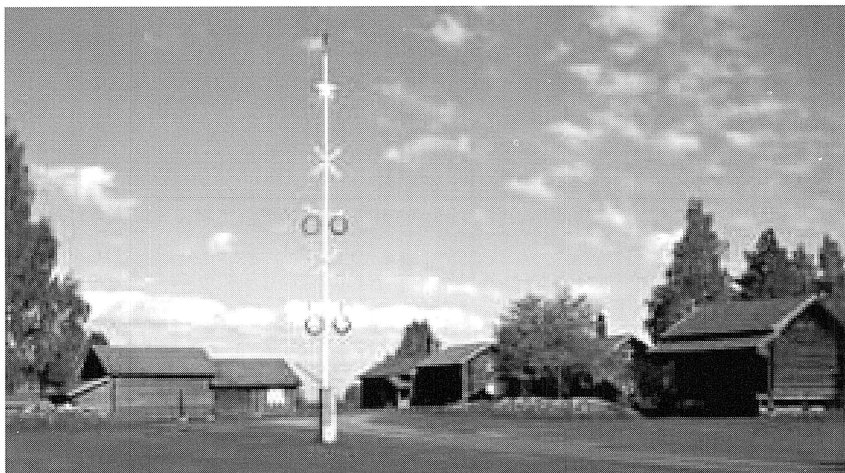
På såväl Krångstugan som Storlafvasstugan på Hembygdsgården finns en cirkel ristad och även målad i innertaket till farstukvisten. Cirkeln symboliserar solkorshjulet som tidigare nämnts och var avsedd att skydda mot det onda för människor och besökare i stugorna. Det kallades även hjulkors (el. ringkors) och är ett grekiskt kors infattat i en ring. Det var en förkristen symbol för solen och universum och brukades i medeltida kyrkor som invigningskors och korsgloria för personer i Treenigheten. Solkorsset kunde utföras i många varianter men hade ett starkt symbolvärde.

Bägge stugornas skorstenar är murade som kronskorstenar, som är typiska för dessa hus från 1700-1800-talen i Ovensiljan och i synnerhet Sollerön. Skorstenarnas kronor har flera uppgifter till skydd, dels den praktiska där den utgör ett tak över skorstenen som i de flesta fall endast är en rak rökgång upp från eldstaden och dels den skyddande. Detta sistnämnda var den viktigaste uppgiften. Den skulle skydda husfolket från onda makter och därför är själva kronan murad med kors i fyra väderstreck. Korset, som är den främsta kristna symbolen, gjorde att onda makter undvek denna ingång till husen. Dessutom fanns som regel en vindflöjel av metall längst upp. Även denna var ett skydd, det mäktiga stålet kunde de onda makterna inte forcera.

Stålet som skyddssymbol återkommer i flera avseenden i dåtida byggnadsteknik. Man träffade ofta på järn eller stål inslaget i trösklar till stugorna. Även i husknutar och stockar i husen kunde järnföremål finnas, antingen islagna i virket eller lagda i mossan mellan stockvarven. Avsikten var även där att stålet/järnet skulle skydda mot okända makter och lämna husfolket i fred.

Man kan på många ställen se en hästsko fastspikad ovanför ingångsdörren till gamla stugor. Att hitta en hästsko anses bringa tur för upphittaren. Samma gällde om en hästsko spikades ovanför dörren. Ursprunget är dock även här att det mäktiga stålet skyddade husfolket från ofärd och onda makter. En del lär tvista om hur hästskon rätteligen skall spikas upp. En del hävdar att den skall fästas med öppningen uppåt för att hindra turen att falla ur. Andra menar att den skall spikas med öppningen nedåt för att inte lyckan skall flyga ur. Detta är helt likgiltigt eftersom det är stålet/järnet som skyddar.

Många har undrat varför majstången på Hembygdsgården är utrustad med en femuddig stjärna. Denna stjärna är ett s.k. pentagram och är ett av de starkaste skyddstecknen i Dalarnas folktro. Pentagram finns på flera ställen i landskapet och finns även inristade på byggnader. Det har samma makt som solkorshjulet och ansågs skydda mot demoner, djävulen, och häxor t.o.m. olyckor och sjukdom. En förutsättning är dock att det är rättvänt, d.v.s. att den vänds med en spets uppåt och två nedåt. Vänds pentagrammet fel får den motsatt verkan - den drar då till sig det onda.

Majstången på Sollerö Hembygdsgård med sitt pentagram, den femuddiga stjärnan. Foto: Torbjörn Nääs.

Även de kransar som hängs på majstången som prydnad, tolkas som ringar som är besläktade med solkorshjulet och har en liknande skyddsverkan.

På många äldre timmerbyggnader kan man ibland se att kors funnits ristade. Det kan även finnas korstecken målade med tjära eller annan färg. I synnerhet fähusen var skyddade på detta sätt. Korset var den kristna symbol som ansågs skydda bäst mot de onda varelserna när de kom för att förgöra djuren, tjuvmjölka kor och getter eller rent av när rådnfolket ville byta till sig en bra mjölkko. På vissa håll spikades ett blad ur psalmboken fast ovanför fjös- eller stallsdörren som skydd. Många minns säkert också att vissa personer lade pinnar i kors på vägen eller stigen i avsikt att skydda sig.

Att "ståla" var dock den vanligaste metoden och den ansågs säkrast. På Sollerön berättades många gånger om ungmön som var ensam i fäboden en mid-sommar och som togs av rådnfolket till brud. Gårdshunden sprang dock hem och far i huset förstod att något var gale när hunden kom. När han skyndat tillbaka till fäboden och funnit att det var stort bröllop i gården, hade han tagit en lie och kastat över takåsen på huset. Rådnfolket hade då försvunnit och flickan satt ensam kvar inne i huset med brudkrona på huvudet. Brudkronan hade sedan skänkts till gamla kapellet i Klikten. Detta är dock en s.k. vandringssägen, för olika föremål som yxor och knivar kastades på olika platser och på en del ställen sköts även ett bösskott över hustaket. Det är många kapell och kyrkor som sägs ha fått sina brudkronor efter ett avbrutet rådnbröllop. Berättelserna visar dock att det starka stålet har bitit på oknytt även i andra delar av landet.

Småbarnen stålades långt fram i tiden. Se Rull Elsas berättelse i Sool-Öen 1985. Även om det var många som förnekade att de var det minsta vidskepliga så förekom det att de "för säkerhets skull" stålade det nyfödda barnet för att så hade det gjorts i bygden under lång tid. Det ansågs i varje fall inte skada barnet. Det var också vanligt att lägga något föremål av stål i barnets vagga eller att sy in något i fällan på barnets täcke eller dopkläder. Det lär även ha förekommit att psalmboksblad lades i vaggan eller barnets säng. Det skyddade såväl mot oknytt som olika sjukdomar.

Stål användes även mot fässkalln (näcken) som ansågs locka till sig barn och unga kvinnor när han spelade på sin fiol i vattendrag och sjöar. Man kunde slänga en bit stål eller järn i vattnet där man antog att fässkalln lockade och ta bort hans kraft. Som regel var det i forsande vatten och helst i närheten av skvaltkvarnar eller sågar. Även här kunde psalmboksblad användas eller så kunde man läsa Fader Vår vid forsen. Genom sitt intensiva fiolspel ansågs fässkalln kunna bedåra unga kvinnor så att de drogs ner till honom i vattnet. På många platser har skickliga fiolspelare ansetts ha lärt sig av näcken i utbyte mot ett kontrakt på sin själ. Det finns även sugande fiollåtar som fått namnet "Näckens polska". En kvarndag vid Wiks- och Skräddarkvarn vid Mångbro, stod Sturull Johan och Mats Lindgren med sina fioler vid det forsande vattnet nedom kvarnen och spelade Näckens polska. Hade betraktaren haft anlag för vidskepelse kunde man lätt ha föreställt sig att fässkalln lärde upp en ung fiolspelare.

De äldres berättelser och varningar för fässkalln kan helt naturligt också haft en positiv effekt genom den avskräckande verkan de haft på barnen så att de inte lekte vid vattnet och riskerade att falla i.

Besvärjelse mot djävulen med en ramsa, t.ex.: "kåss fötrull å vassera tri, dänn sjövänd". Teckning: Tore Brogård.

Ett mycket vanligt sätt att skydda sig och samtidigt besvärja sig från onda makter var att läsa ramsor. Dessa ramsor kunde härstamma från både onda makter och kristen gudom och innehålla ord och omskrivningar som kunde härledas i bägge riktningar. Man garderade sig därmed på något sätt. Samtidigt var det farligt att nämna satan vid hans rätta namn. Det förekom därför förskönande omskrivningar (eufemismer) som gjorde att även de religiöst inriktade kunde svära utan att detta betraktades som någon direkt synd. Sådana vanligt förekommande "svordomar" var t.ex:

"Sjovänta" = själva den (satan) tar dig.

"Faldärn besitta" = fanen äger dig

"Fakuln ta" = fanen tar dig

"Gambäl'n ta" = den gamle (satan) tar dig

"Djäsikkän ta" = djävulen tar dig

"Djäsikkän anakka" = djävulen anammar d.v.s. tar till sig

"Djäkuln anfäktä" = djävulen tar dig

"Inn åål anfäktä" = hin håle tar dig

"Knävla nå" = djävulens tillhörighet

Det förekom säkert en mångfald av liknande omskrivningar men även ord med kristen innebörd t.ex:

"Vassera tri" = Vår Herres trä d.v.s. korset, kristendomens främsta symbol.

"Djäss ändå" = Jesus ande,

"Jösses" = Jesus

Ett mycket vanligt sätt att skydda sig var att spotta. Den mänskliga saliven ansågs ha en inneboende livskraft mot onda makter. När man hällde ut dopvatten utomhus efter döpta småbarn, skulle man spotta i fyra väderstreck. Man kunde dock hälla ut dopvatten inomhus genom ett hål i golvet. I Storlafvasstugan på Hembygdsgården finns ett sådant hål, som enligt hävderna använts till att hälla ut dopvatten i. På så sätt slapp man att gå utomhus där mörkrets makter härskade.

För att skydda barnen skulle de jorddras. Det var främst ett skydd mot sjukdom och angrepp av mörka krafter. Jorddragningen skulle ske genom att barnet drogs genom ett hål i trädstam eller under en trädrot en torsdagsnatt (Tors dag), helst i östvästlig riktning och under tystnad. Det brukade vara två kloka kvinnor som drog barnet. De kunde eventuellt mumla en ramsa. Det ansågs att barnet fick läkande kraft ur jorden eller trädet och detta skulle skydda barnet i framtiden.

*De vita rågetterna kunde visa sig ibland för vallkullorna på fåboden. Om de fick möjlighet att mjölka sådana getter, gav de mer mjölk än alla andra kreatur.
Teckning: J. Tirén.*

Man skulle spotta när man steg upp på morgonen för att dagen skulle bli god, när man tog i ett redskap eller företog sig ett och annat. Att spotta i nävarna förekommer än i dag men tidigare var det alltså inte enbart för att få bättre fäste i yx- eller hammarskaftet som man spottade. Numera är det fortfarande många som spottar när de möter en svart katt. Genom att spotta eliminerar man alltså oturen men inte många känner till varför man spottar. Det spottas även på metmasken för att ge god fiskelycka. En annan kvarleva från gamla tider är att förebygga oturen genom att säga: "peppar, peppar, ta i trä". Peppar men även salt ansågs av gammalt ha kraft och kunde avvärja det onda. Träet finns kvar efter det att kloka gubbar slog det onda ur en led med yxa över en huggkubbe samtidigt som han läste någon ramsa. Kraften i träet finns kvar efter denna sed.

Häxprocesserna i slutet av 1600-talet grundade sig huvudsakligen på dåtidens övertro och vidskepelse. Genom många tveksamma vittnesmål övertygades domarna om de anklagades skuld. Det var kloka kvinnor som oftast ägde en ingående kännedom om olika växters läkande inverkan på människokroppen. Detta tolkades som trolldom. Numera anses allmänt att kvinnorna var kunniga i att framställa hallucinogena ämnen som intogs eller insmordes och som gav starka hallucinatoriska upplevelser om Blåkullafärder etc. Det ansågs att häxorna gav sig iväg genom skorstenen och detta kan vara en av anledningarna till att kronskorstenar murades i Ovansiljan. En av de första häxprocesserna startades ju i Älvdalen. Omkring 300 människor, mest kvinnor, miste livet i dessa processer i landet. På Sollerön var det endast en kvinna som dömdes till döden för häxeri - se Sool Öen 1985.

Häxorna flög genom skorstenen till Blåkulla enligt medeltida tro. Möjligen en av anledningarna till att kronskorstenar blev vanligt byggnadsskick. Medeltida teckning

Ett annat sätt att skydda sig från häxor var att ställa ett väl använt vagnshjul utanför dörren. Helst skulle det vara ett kors målat på hjulet. Då måste häxan springa lika många varv runt huset som hjulet gått runt. Även i våra dagar kan man se gårdstomter där vagnshjul ställts ut till prydnad. Troligen känner inte dessa människor till den ursprungliga betydelsen av seden med hjulen.

Det var framför allt kring påsk som häxorna gjorde sina påstådda färder till Blåkulla där de besökte häxsabbaterna. Särskilt på skärtorsdagen sades detta förekomma. Torsdag är uppkallad av den forntida asaguden Tor och sambandet med häxornas färder kan sättas i relation till asatron. Numera är det mycket populärt att klä ut barn till påskkäringar och gå runt i gårdarna. Troligen har denna sed uppkommit genom att häxornas kraft ansågs kunna neutraliseras av naiva och oskyldiga barn som tog häxornas skepnad.

Att slå sönder en spegel har alltid ansetts föra otur med sig. Det betydde sju års olycka. Förr var en spegel en dyrbar sak och ansågs vara ett fönster mot dunkla makters värld. Man såg in i andevärlden genom en spegel och trodde att livet styrdes av makter som inte var synliga. Därför kunde det bringa otur om man råkade slå sönder en spegel. Möjligen kan detta vara upphov till att man installerat små cirkulära speglar i fönsterfodret i Lundgården i Gesunda. Dessa speglar är alldeles för små för att ha någon större praktisk betydelse. Men folket i gården var mycket religiöst. Trodde de möjligen att de kunde kika in i andevärldens mörka dunkel i dessa speglar?

Man kan alltså i nutid finna en mångfald av seder och bruk från äldre tider som lever kvar, om än i förändrad form. Alltjämt kan ses tecken på äldre tiders sätt att bekämpa de okända makterna så att de inte skulle ha möjlighet att föra med sig otur och ofärd. Trots att den upplysta nya tiden med vetenskapliga rön har skingrat dunklet från forna tider, kan man fortfarande bilda sig en uppfattning om hur våra förfäders vardag formades av vidskepelse och övertro.

Helmer Nilsson